

ТЕРМІНОЛОГІЧНА ЛЕКСИКА В СУЧАСНІЙ ТЛУМАЧНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ: ПРОБЛЕМИ ДОБОРУ ТА МАРКУВАННЯ

Томіленко Л. М. Термінологічна лексика в сучасній тлумачній лексикографії: проблеми добору та маркування.

У статті розглянуто місце й роль термінологічної лексики у великих тлумачних словниках. З'ясовано та уточнено критерії введення термінів до загальномовних лексикографічних праць тлумачного типу. Окреслено проблему маркування терміноодиниць у згаданих джерелах. Запропоновано певні рекомендації щодо подання та ремаркування фахової лексики.

Ключові слова: термін, термінологія, терміносфера, тлумачний словник, ремарка, реєстр.

Томиленко Л. Н. Терминологическая лексика в современной толковой лексикографии: проблемы отбора и маркирования.

В статье рассматривается место и роль терминологической лексики в больших толковых словарях. Выясняются и уточняются критерии введения терминов в общезыковые лексикографические труды толкового типа. Очерчивается проблема маркировки терминоединиц в исследуемых источниках. Предлагаются некоторые рекомендации относительно представления и маркирования специальной лексики.

Ключевые слова: термин, терминология, терминосфера, толковый словарь, ремарка, словник.

Tomilenko L. M. Terminological lexicon in modern explanatory lexicography: the problem of selecting and marking.

The article discusses the role of terminology are in explanatory dictionaries. We study the criteria for the introduction of terms in common language dictionaries, the problem marking. Propose some recommendations for the submission and marking of special vocabulary.

Key words: term, terminology, explanatory dictionary, remark, glossary.

Укладання й видання лексикографічних праць сьогодні є невід'ємною частиною унормування, кодифікації, відображення історичного розвитку лексико-семантичної, граматичної та інших систем мови. Словники, як кінцева мета й результат лексикографічної діяльності, посідають особливе місце в лінгвістичній науці, з одного боку, фіксуючи основні здобутки теорії, а з іншого, – систематизуючи різноманітні дані про одиниці мови для користувачів та для розв'язання нових наукових завдань [9, с. 12].

Особливої значущості для будь-якої країни набувають тлумачні загальномовні словники, що засвідчують рівень розвитку мови, фіксують певний стан суспільства, філософської, політичної, науково-технічної думки народу, який є творцем і носієм мови. Багатотомні словники тлумачного типу – джерело «величезного інформаційного та культурного ресурсу» [10, с. 93], їх вважають найвищим досягненням кожної національної лексикографії, вони «набувають статусу національного надбання» [10, с. 93–94].

Нагадаємо, що тлумачний словник є нормативним довідником синтетичного типу, який подає різнобічну характеристику слова й виконує, згідно з дослідженнями науковців, такі найважливіші функції: науково-систематизувальну (наукове вивчення та опис мови, її історії, сучасного стану, наукові прогнози мовного розвитку; систематизація лінгвістичних знань); нормативну (нормалізація мови, встановлення правил усної та писемної мови); тлумачну (пояснення як загальномовних слів, так і запозичених, незрозумілих, рідко вживаних, застарілих тощо) [4, с. 27]. Крім того, як справедливо наголошує В. Гак, «відображаючи стан цивілізації, закріплюючи результати людського пізнання, словник виконує важливу культурну функцію» [2, с. 524].

Об'єктивне представлення лексичного складу літературної мови на окремому етапі її історичного розвитку є одним із відповідальних завдань укладачів тлумачних словників. Саме тому, очевидно, оцінка наукових переваг кожного загальномовного словника завжди починається з розгляду питання про повноту фіксації в ньому лексичного інвентарю певної мови в хронологічних межах періоду, який охоплює цей словник, із виявлення можливого пропущення загальноновживаних й особливо актуальних слів, характерних для певної стадії мовного розвитку. П. Гриценко слушно зауважує, що «кожна лексема, не зафіксована словниками, залишається і поза лінгвістичним інформаційним простором. Лінгвальні особливості

таких лексем (формальна структура, семантика, сполучуваність, часова глибина і часова маркованість) не можуть бути використані в дослідницьких процедурах української мови чи в ширших славістичних студіях через їхню неусвідомленість, недоступність дослідникам» [3, с. 248].

Сучасний етап життя соціуму характеризується суттєвими якісними змінами, зумовленими науково-технічним та суспільним прогресом. Інтенсивне проведення досліджень і розроблення на їхній основі новітніх технологій супроводжується входженням науки й техніки в усі сфери людської діяльності. Стрімкий науково-технічний прогрес, зміна економічної, політичної тощо ситуації в країні, соціальні перетворення, створення нової державності, яка по-новому впливає на комунікативні сфери, сприяють виникненню великої кількості явищ, понять, об'єктів, породжують інші форми суспільних відносин між людьми. Величезний потік інформації та нових знань у сучасних умовах розвитку людства є потужним чинником появи мовних одиниць, зокрема й термінологічних.

Термінологія – один із найактивніших пластів лексики сучасної мови, «який стрімко розвивається, активно взаємодіє з іншими словами словникового складу мови, у першу чергу із загальноновживаною лексикою» [5, с. 3]. А тому, як стверджують термінознавці, «вивчення закономірностей утворення термінологічної лексики, її структури й семантики стало одним із найважливіших завдань сучасної лінгвістики» [5, с. 3].

Крім наукових текстів, різноманітних термінологічних довідників, дослідник може виокремити великий масив термінів різних сфер людської діяльності в реєстрі будь-якого загальномовного словника. Ґрунтовний аналіз сучасних об'ємних тлумачних праць засвідчує, що значна частина неологізмів нашого часу – це нові терміни й що більшість семантичних змін у сучасній мові пов'язана з процесом проникнення термінології в загальномовний ужиток, із її детермінологізацією й розвитком нових значень.

Незважаючи на те, що проблемами фіксації й розкриття семантики терміноодиниць у тлумачних словниках цікавилася різні вчені (С. Ожегов, Л. Кутіна, Н. Котелова, Л. Паламарчук, Л. Симоненко, О. Тараненко та інші), у сучасній лексикографічній практиці й досі є ще чимало до кінця не з'ясованих питань.

Актуальність обраної теми завжди буде на часі, адже термінологія, що надходить у кодифіковану літературну мову з

науково-технічної та професійно-виробничої сфер, як уже зазначалося, є суттєвою частиною реєстру кожної сучасної багатотисячної (від 100 тис. і більше) тлумачної лексикографічної праці. Для укладачів складною й відповідальною справою є добір термінів для загальномовного словника, їх системне подання й опис. Отже, *мета* дослідження – розглянути основні критерії введення спеціальної лексики до тлумачного словника та принципи її ремаркування.

Перед тим, як вводити певне слово (особливо термін) до загальномовного словника, доводиться розв'язувати низку проблем, зокрема, однією з них є доцільність фіксації його в реєстрі. О. Тараненко зазначає, що до тлумачного словника, окрім загальноновживаних слів, «включається також лексика обмеженішого функціонування, що, вже відійшовши в пасивний фонд або вживаючись у межах соціально, професійно чи територіально обмежених груп мовців, знаходить відображення в мові художньої літератури, періодики, підручників тощо, потрапляє в розмовну мову, необхідна для розуміння життя і побуту українського та інших народів, вітчизняної та світової історії і т. ін.: застаріла і нова лексика; професійна, номенклатурна, термінологічна лексика різних галузей виробництва, науки, техніки, мистецтва» [8, с. 5].

Деякі настанови щодо представлення фахової лексики висвітлено ще в дослідженнях українського радянського вченого Л. Паламарчука. Так, мовознавець зазначає, що до реєстру загальномовних словників залучається спеціальна лексика різних наук, техніки й виробництва на рівні термінології, що міститься в підручниках загальноосвітньої середньої школи. Однак під час створення конкретних словників цей принцип добору термінологічної лексики, як правило, доповнюється новими настановами, унаслідок чого втрачає свою первісну точність, а також виразну окресленість меж і обсягу цієї лексики у словнику [8, с. 9]. Уведенням до реєстру термінологічної лексики, що міститься у шкільних підручниках, тлумачна лексикографія не обмежується, а тому «із спеціальної лексики різних наук, техніки й виробництва словник включає терміни, що ввійшли в підручники з відповідних наук загальноосвітньої середньої школи, а так само й інших наук, хоч вони й не викладаються в загальноосвітній середній школі, але термінологія яких вживається в науково-популярній (не фаховій) літературі і в загальній пресі і взагалі ширше використовується як у книжній, так і в усній мові (у доповідях,

передачах, на радіо та ін.)» [8, с. 9].

Сьогодні, крім описаних Л. Паламарчуком джерел, межі функціонування термінології значно розширив й Інтернет. Та й науково-популярна, навчальна література з плином часу суттєво змінилася, оскільки ускладнилися загальноосвітні програми, з'явилися нові галузі знань, які тісно пов'язані з сьогоденням більшості людей. Активно проникають у побут поняття економічної сфери, інформатики, медицини, генетики тощо.

Після виходу першого тому Словника української мови у 20 томах окремі критики звинувачували його укладачів у невинуватому залученні до реєстру деяких термінологічних одиниць і недотриманні основних критеріїв подання фахової лексики. Дійсно, думки щодо потрібності того чи того терміна в загальномовній лексикографічній праці можуть бути протилежними. Так, наприклад, Л. Боярова вважає, що настанова подавати тільки широковживані спеціальні мовні одиниці не може бути на сьогодні визначальною для кодифікування термінологічної лексики в загальномовному словнику. Тому що, з одного боку, на початок ХХІ ст. у національній термінології з'явилася велика кількість нових термінологічних назв, що мають бути відомими освіченій людині, але які ще не поширені в популярній та художній літературі, пресі тощо. З іншого, – до цього часу у сфері функціонування фахової мови часто вживають кальки й запозичення з російської мови, що дублюють питомі терміни і які з погляду сучасної теорії термінотворення не потрібно кодифікувати в українській лексикографії. Крім того, проаналізувавши реєстри багатьох новітніх словниковських праць тлумачного типу, Л. Боярова дійшла висновку, що терміни добирають і фіксують за критерієм їхньої поширеності в багатьох випадках суб'єктивно й непослідовно: термінологічні мовні одиниці, які одні лексикографи вважають часто вживаними й такими, що їх треба подати у словнику, інші розглядають як вузькоспеціальні [1].

Відомий український термінолог Л. Симоненко, узагальнивши погляди дослідників на проблему добору спеціальної лексики до реєстру сучасних лексикографічних праць, виділила такі основні критерії введення термінів до тлумачних словників: суспільна роль термінів, загальноприйнятність і поширення в лексичній системі мови, комунікативна значущість терміна [7, с. 220].

Ураховуючи розглянуті пропозиції, основні чинники розвитку термінолексики і власний словниковський досвід, можемо

виокремити три основних вимоги, якими повинен керуватися лексикограф, уводячи термінологію до реєстру великого тлумачного словника: 1) частотність вживання (у реєстрі загальномовного словника не повинно бути вузькоспеціальної лексики). Це твердження знаходимо й у Л. Симоненко, яка переконана, що загальногалузеві та міжгалузеві терміни мають бути максимально представлені в загальномовних словниках, місце ж вузькогалузових термінів – у галузевих словниках [7, с. 220]; 2) репрезентативність (по можливості повинна бути подана термінологія різних галузей знань у тому співвідношенні, у якому її використовують пересічні мовці); 3) авторитетність джерела (достовірна науково-популярна, навчальна література; у деяких випадках задля об'єктивності можна залучати й наукові тексти).

Важливим складником опису певного терміна у тлумачному словнику є ремарка, тобто позначка, що засвідчує належність його до конкретної галузі знань. Ремарок, як правило, буває від однієї до трьох. Якщо маркерів можна поставити більше як три, ставлять позначку «*спец.*», яка зазвичай означає, що поняття належить до термінологічного апарату більше ніж трьох галузей знань.

Ремаркування термінів до сьогодні залишається досить дискусійним питанням. Зокрема, у практикуючих лексикографів виникають суперечки: чи потрібні ці структурні елементи словникової статті, які слова маркувати, а які – ні тощо. Наприклад, О. Тараненко вважає, що не потребують галузових ремарок або коментарів слова, які широко вживаються не тільки представниками відповідного роду занять [8, с. 116].

Не розв'язаною повністю залишається й проблема деталізації цих маркерів. Насамперед це стосується великих наукових сфер, із яких виділилися певні розділи й стали окремими повноцінними науками з власними терміносистемами. Так, наприклад, у Словнику української мови в 11 томах (СУМ-11) і вже згаданому раніше Словнику української мови у 20 томах (СУМ-20) проремарковано фахову лексику 69 галузей знань, і хоч у другій праці додано маркери до одиниць, які належать до інформатики, екології, соціології, палеонтології, проте ремарки «*ент.*» (ентомологія), «*іхт.*» (іхтіологія), «*орн.*» (орнітологія) усунено для уникнення зайвої деталізації. Оскільки є позначка «*зоол.*», то всі слова, що належать до цієї сфери, будуть об'єднані нею. Так само лінгвістична термінологія, що була розділена в СУМі-11 двома ремарками – «*лінгв.*» і «*грам.*» (лінгвістика

і граматики), у СУМі-20 позначатиметься лише «*лінгв.*».

Особливі труднощі для ремаркування викликають терміни тієї наукової сфери, зарахування до певного розділу яких є проблематичним для самих фахівців. Наприклад, у біології існують найменування організмів, які вчені не можуть зарахувати ні до тваринного, ні до рослинного світу, тобто ремарки «*зоол.*» і «*бот.*» поставити не можна. У такому разі логічно буде або залишати слово не проремаркованим, або ж давати ширшу ремарку – «*біол.*».

Ще одна важлива проблема – визначити належність терміна до певної сфери, оскільки є чимало одиниць, якими послуговуються фахівці різних галузей знань (і суміжних, і не суміжних). Наприклад, у СУМі-11 лікувальні засоби було ремарковано то «*мед.*» (медичний термін), то «*фарм.*» (фармацевтика), то взагалі не ремарковано. Натомість у СУМі-20 вирішено позначати лише «*фарм.*», оскільки такі найменування є об'єктами фармації. Труднощі виникли й під час маркування приладів, інструментів тощо. Так, медичні прилади в СУМі-11 позначено «*мед.*», сільськогосподарські – «*с. г.*», спортивні – «*спорт.*», фізичні – «*фіз.*» і окремо предмети техніки – «*техн.*». Оскільки пристрої, прилади, інструменти, машини – усе це технічні винаходи, незалежно від того, де вони використовуються, було прийнято рішення залишати ці найменування не маркованими.

Щодо новоутворених наукових галузей, то на нашу думку, ремаркувати їхні терміноодиниці варто лише тоді, коли сформовано термінологічний апарат, створено галузеві словники, лексика активно розвивається й широко вживається не лише у фаховій літературі.

Отже, термінологічна лексика на сучасному етапі розвитку науки й техніки є невід'ємним складником загальномовної тлумачної лексикографії, оскільки значна кількість її активно функціонує не тільки у фаховій літературі, а й у загальномовному вжитку. Важливою й відповідальною під час включення до реєстру великих тлумачних словників різногалузевої термінології є робота лексикографа, основні завдання якого полягають у систематизації, унормуванні й ідентифікації таких одиниць. Зрозуміло, що розглянутими вимогами й рекомендаціями щодо фіксації й маркування термінів у загальномовному лексиконі проблема не вичерпується. Вона є значно складнішою й потребує від укладачів великої відповідальності, постійного саморозвитку, ерудиції, спостережливості, лексикографічного досвіду, тісної співпраці з фахівцями інших наукових сфер.

Література

1. Боярова Л. Термінологічна лексика в загальномовному тлумачному словнику / Л. Боярова // Лексикографічний бюлетень. – К., 2008. – Вип. 17. – С. 13–24.
2. Гак В. Г. От толкового словаря к энциклопедии языка (Из опыта современной французской лексикографии) / В. Г. Гак // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – М., 1971. – Т. XXX, Вып. 6. – С. 524–530.
3. Гриценко П. Ю. «Слово поза словником» : реєстр словника як проблема сучасної тлумачної лексикографії / П. Ю. Гриценко // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті : теорія, практика, типологія. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – С. 238–249.
4. Дієслово в лексикографічній системі / [О. Г. Рабулець, Н. М. Сухарина, В. А. Широков, К. М. Якименко]. – К. : Довіра, 2004. – 259 с.
5. Кияк Т. Р. Лингвистические аспекты терминоведения : [учеб. пособие] / Т. Р. Кияк. – К. : УМК ВО, 1989. – 104 с.
6. Паламарчук Л. С. Тлумачний словник української мови в колі слов'янських словників цього типу : [доповідь на VII Міжнародному з'їзді славістів (Варшава, серпень 1973 р.)] / Л. С. Паламарчук. – К. : Наукова думка, 1973. – 20 с.
7. Симоненко Л. О. Термін у загальномовних словниках / Л. О. Симоненко // Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові. – К. : КММ, 2012. – С. 218–225.
8. Тараненко О. О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника) / О. О. Тараненко. – К. – Кам'янець-Подільський, 1996. – 172 с.
9. Широков В. А. Інформаційна теорія лексикографічних систем / В. А. Широков – К. : Довіра, 1998. – 331 с.
10. Широков В. А. Феноменологія лексикографічних систем / В. А. Широков – К. : Наукова думка, 2004. – 328 с.